

- VÁMBÉRY ÁRMIN 1895. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Franklin-társulat, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9.
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. 1910. *Этимологический словарь русского языка, вып. третий*. Типография Г. Лисснера и Д. Совко, Москва.
- ФАСМЕР, МАКС 1964. *Этимологический словарь русского языка* 1. (А–Д). Прогресс, Москва.
- ХАРАЛАМПИЕВ, И. 1982. Некоторые фонетические особенности реформированного болгарского литературного языка второй половины XIV – начала XV века. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica* 15. Szeged. 95–106.

Slavic nasals and *huszár* ‘cavalryman’

The fact that there is a considerable number of Slavic loanwords in Hungarian may be explained by assuming substrate effects. The first part of the present paper gives further evidence of a Bulgarian substrate. The second part summarises the history of research on the etymology of *huszár* ‘hussar, cavalryman’, refining the picture we had so far concerning the role of individual scholars in finding the correct etymon. The third part deals with the earliest attestation of the same word, *huszár*: the controversial form (*Hunzar*) is made rather plausible if the hypothesis of a Slavic substrate is accepted.

Keywords: early Slavic loanwords, borrowing of Slavic nasal vowels, Bulgarian substrate in Hungarian, history of research on the etymology of *huszár*, the “mysterious” form *Hunzar*.

KOCSIS MIHÁLY
Szegedi Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Tradíció és modernség az Ungarische Jahrbücher nyelvészeti írásaiban

1. rész

1. A Hírünk a világban (vö. BALOGH –ILLYÉS – KERESZTURY 1943/1985) kérdésköre előbb-utóbb minden tudományág számára fontossá válik. Így volt ez az elmúlt évszázadokban is, és ez a tendencia egyre erősödik napjaink határtalanra vált digitális világában. Minden korszak, minden tudományág létrehozta a maga divatos szemléletét, kialakítja egységes iskoláit és azok ellenzékét – ez a dinamikus mozgás hivatott biztosítani a fejlődést.

A nyelvészet mint diszciplína esetében sajátos helyzetben van a magyar – mint nyelv és kultúra, a „testvértelen”, „egyedülálló”, „ellenségektől körülvevett”, „legőszibb”, „legszebb”, „legjobb”, „legnehezebb” jelzőkkel díszített főnév vagy melléknév elválaszthatatlan a Helyünk a világban kérdést feszegető kontextusoktól. Súly, státusza, kivétel nélkül központi témaként jelenik meg az ötévente megrendezett Hungarológiai Kongresszusokon (a VII. Kongresszus [Kolozsvár] kiadványai között ezzel a kérdéssel

foglalkozik MONOK–NYERGES–SIPOS 2012), ahol minden alkalommal végeérhetetlen, nemegyszer személyeskedő vitába torkollik. Az írásos dokumentumok alapján konszenzus csak egyetlen kérdésben született: a magyar nyelvészet eredményeit meg kell mutatni a világnak. Ezt az igényt szolgálta ki az 1921-ben induló, s összesen 23 évfolyamot felmutató folyóirat (1921–1943), az Ungarische Jahrbücher (UJB).¹ Alapítója GRAGGER RÓBERT, az első világháború derekán sajátos politikai-ideológiai körülmények között Berlinben létrehozott magyar tanszék vezetője, egyben a hungarológia mint disziplína, illetve a terminus kitalálója. Célját az első kötetben Munkatervünk címmel fogalmazta meg. Ebből egy rövid idézet: „Közelebbi vizsgálódás után kiderül, hogy nem is a faji sajátosságok azok, melyek e népeket egymástól elválasztják, hiszen antropológiailag alig különböznek egymástól, s etnográfiailag sincsenek éles határaik. Hagyományaik és szokásaik sem állnak egymástól távol. A kulturális helyzet sem lényeges elválasztó tényező. Civilizációjuk ugyan különböző fokozatokat mutat, de kulturális törekvéseik egy irányba haladnak. Ami valóban elválasztja őket, az nyelvük és szellemiségük, ezzel szoros összefüggésben egy bizonyos lelki hajlam, egy történelmi alapokon nyugvó belső élet, amely leghevesebben a politikában kerül kifejezésre, és amelyet legdurvábban egymás ellen használnak fel. E népek szomszédaikkal szembeni meg nem értésének fő oka a nyelvi elszigeteltség. Ennek áthidalása olyan folyóiratok feladata lenne, amelyek ezen országoknak és lakóiknak tudományos alapokon folyó kutatását szolgálják.” (GRAGGER 1921: 2; magyar fordítása: HEGEDÜS RITA 1990: 13). A bevezetésből úgy tűnik, GRAGGER hungarológiai programjában különleges szerepet szánt a nyelvészetnek. Sőt, a némi jártassággal rendelkező kutató mindebből már akár arra is következtethet, hogy a nyelvészeti vizsgálódások fő iránya nem elsősorban az akkoriban legújabbnak számító strukturális megközelítés – e kérdéssel tanulmányom második része foglalkozik behatóan.

Az UJB. nyelvészeti írásait három egymással szorosan összefüggő szempont alapján vizsgálom: 1. Hogyan viszonyult egymáshoz a magyarországi és berlini szerzőgárda szemlélete? 2. Sikertült-e bekapcsolni a magyar nyelvészetet a nemzetközi kutatások fő sodrába? 3. Mely nyelvészeti megközelítés jellemzi a tanulmányokat, milyen eredményeket hozott a „nyelv- és szellemiség” vizsgálata?

E kérdések köré rendezve igyekszem elhelyezni az írásokat a modern, illetve tradicionális skála megfelelő pontján.

2. Az UJB. nyelvészeti tartalmának feltérképezésébe többen és többször is belevágtak, az alkalmat mindig valamely kerek évszám szolgáltatta. A tanszék alapításának 75. évfordulója tiszteletére rendezett konferencián (az 1991. szeptember 20-án tartott konferencia teljes anyagát tartalmazza: HEGEDÜS – KÖRÖSI – TARNÓI szerk. 1993) KORNIA LÁSZLÓ áttekintette az egyes kötetek felépítését, számszerűsítve a Bibliográfia, Tanulmányok, beszámoló; Kisebb közlemények, Recenziók állandó rovatainak kötetenkénti arányait (KORNIA 1993: 36–44). Témakörönként nem végezte el ugyanezt a bontást, csak

¹ A Berlini Humboldt Egyetem Magyar Irodalom és Kultúra Tanszéke 2016-ban ünnepelte alapításának 100. évfordulóját. Az ünnepségsorozat tetőpontja a november 18–19-én tartott jubileumi konferencia volt, de az előkészületek már hosszabb ideje folytak. Egy-egy ilyen kerek évforduló alkalmat ad a summázásra, de alkalmat kínál újabb részletek, összefüggések feltárására is. A visszatekintés ezúttal bőven túlmutatott a nosztalgikus emlékezésen, a hangsúly erőteljesen áttevődött a graggeri hagyaték (vö. Gragger-archívum) aktualitásának-aktualizálhatóságának vizsgálatára.

az általa legjelentősebbnek tartott tanulmányokat emelte ki. A nyelvészeti írásokból – a kiválasztást nem indokolva – a következőket ítélte említésre méltónak: GOMBOCZ, A bolgár kérdés és a magyar hunmonda; THIENEMANN, Német jövevényszavak a magyarban; PAIS, Régi magyar helységnevek; LEWY, A magyar nyelv rövid vázlata; KERTÉSZ, Művelődéstörténeti nyomok a magyar nyelvben; BANG KAUP, Turkológiai levelek; MOÓR, Magyar folyónevek (I. KORNIA 1993: 39).

Szintén a nyelvészeti témákra koncentrál KLAUS RACKEBRANDT (1993) elemzése. Ebben a szerző évenkénti bontásban, a Kisebb közlemények és a Recenziók rovatokat is figyelembe véve listázza a nyelvtudomány témakörébe sorolható írásokat. (*A nyelvtudományi témakörök* meglehetősen nehézkes kifejezés. Azért esett rá a választás, mert RACKEBRANDT válogatás nélkül foglalkozik elméleti és alkalmazott nyelvészeti, például nyelvtudomány-történeti és nyelvoktatás-módszertani tanulmányokkal.) KORNIA tetszőleges válogatásához képest RACKEBRANDT ugyan lényegesen több tanulmányt vizsgált, listája mégsem mondható teljesnek. Mindkét szerző – s harmadikként ide sorolhatjuk a tanszéket a hatvanas évektől kezdve egészen a rendszerváltásig irányító, a közelmúltban elhunyt PAUL KÁRPÁTI írását is – arra törekszik, hogy tanulmányában kidomborítsa a nevét többször is változtató tanszék történelmi változások ellenére is folyamatos működését, az UJB. és a Berliner Beiträge zur Hungarologie² szerves összefüggését. A visszatekintésekben a „modern”, illetve „tradicionális” besorolás szempontjai ugyan közvetlenül sehol sem merülnek fel, de a választás már önmagában is sokat elárul az elemző álláspontjáról.

3. Az UJB. első kötetének megjelenésétől kezdve egészen 1927-ig, Gragger korai és váratlan haláláig a nyelvészet témaválasztásában kitapintható a közös szemlélet: a múlt eredményeit felhasználva megkeresni a magasabb rendű összefüggéseket; a feltétlen objektivitásra, az egyes kérdések többoldalú megközelítésére való törekvés – azaz a legtisztább, elfogulatlan tudományos szemlélet. Minden bizonnyal nem véletlen egybeesés, hogy a Klebelsberg Kunó irányításával, Magyar Zoltán szerkesztésében megjelent tudománypolitikai program megfogalmazásának nyelvészetet érintő fejezete szinte lebontható az UJB. nyelvtudományi témaköreire: „A magyar nyelvtudomány legújabb korszaka az 50-es években Hunfalvy Pál felléptével s Budenz József Magyarországra költözésével (1858) kezdődik. E korszak az uralkodó problémák természete szerint három szakaszra oszlik. Az első évtizedek központi kérdése a magyar nyelv eredetének, hovatartozásának problémája. Eleinte Hunfalvy, sőt az ő hatása alatt a fiatal Budenz is meg volt győződve arról, hogy a magyar nyelv mintegy középhelyet foglal el, összekötő kapocs a finnugor és a török nyelvek között. [...] [Bekezdés.] A második periódus a Magyar Nyelvőr megalapításával (1872), illetőleg Szarvas Gábor felléptével kezdődik. Az érdeklődés homlokterébe a magyar nyelvtörténet és a népnyelv, valamint a nyelvhelyesség és a nyelvtisztaság gyakorlati kérdései kerülnek. Ugyanekkor kezdődik az újabb módszertani iránynak (junggrammatische Schule) termékenyítő hatása is. [...] [Bekezdés.] Végre a legutóbbi évek kutatásait a nyelvi és történeti kérdések szerves és termékeny összekapcsolása jellemzi. [...] [Bekezdés.] A jelen legfontosabb feladata a szintézis munkájának megindítása, illetőleg folytatása volna” (KORNIS szerk. 1927: 91–92).

² A Berliini Humboldt Egyetemen működő, nevét többször változtató magyar tanszéknek 1986 óta létező folyóirata. Digitális elérhetősége: <https://www.hungarologie.hu-berlin.de/publ/BBH> (2017. 11. 17.)

A fejezetet szerkesztő KORNIS GYULA a fenti súlypontokat feltehetően a nyelvészeti folyóiratok áttanulmányozása nyomán állapíthatta meg. Miután a magyarországi és a berlini szerzők részben ugyanazok voltak, nem csoda, hogy a témakörök – nemegyszer maguk a tanulmányok is – fedik egymást. Vizsgálódásom első szakaszában az UJB. néhány kiemelt tanulmánya alapján hasonlítom össze a magyarországi s a nemzetközi szakértő közönséghez szóló írásokat. Megkísérlem feltárni az egyezések és különbségek okait, s a következményeket közel egy évszázados távlatból értékelem.

3.1. A tudománypolitikai útmutatás első passzusával egybehangzóan számos tanulmány foglalkozik a bolgár-török nyelvi, főként fonológiai egyezésekkel. GOMBOCZ ZOLTÁN *Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage* című tanulmánya – mely ugyanabban az évben a Magyar Nyelvben is megjelent (GOMBOCZ 1921b) – minden bizonnyal interdiszciplinaritása miatt került be a berlini folyóiratba. GOMBOCZ életútját és műveit áttekintve – s ebben fontos szerepe van a berlini éveknek – a sokoldalú, minden irányban nyitott, elfogulatlan tudós kutatómunkájának egyik súlypontja a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak kutatása volt. E tanulmányában fonológiai vizsgálatainak következtetéseit ötvözte a kultúrtörténeti források elemzésével. Így jutott a következtetésre: „régibb felfogásomtól eltérőleg, mindinkább meggyőződésemmé válik, hogy az a mélyreható nyelvi, műveltségi és etnikai hatás, melyet a bolgárság az ugor-magyarságra gyakorolt, alig érthető másképp, mintha feltesszük, hogy egy uralkodó török réteg volt a magyarság igazi megszervezője” (GOMBOCZ 1921b: 21).

Mind a magyarországi folyóiratok, mind az UJB. további köteteiben folytatódtak a bolgár-török kérdéssel foglalkozó írások, ezek tudományos utóélete, értékelése megérdemelne egy külön tanulmányt.

LOSONCZY ZOLTÁN a téma aktualitását a következőképp indokolja: „A magyar filológia középpontjában tehát az őstörténeti kutatások állnak. A nagy összeomlás után az eddiginél behatóbban vizsgálják az egykori Magna Hungaria nyomait, a vándorlások útvonalait, a honfoglalás és a letelepedés körülményeit. Ezzel természetszerűen a turkológia kerül előtérbe, így a speciális finnugrisztika – ahogyan ez Bundenz halálát követően, Setälä, Wichmann, Paasonen munkásságának köszönhetően megfigyelhető – egyre inkább átkerül a finnek kezébe” (LOSONCZY 1922: 215; a fordítás H. R.). Az egyes tanulmányokban fontos kiemelni a szerzők tényeken és következtetéseken alapuló érvelési technikáját, a gondos megfogalmazást. A rendelkezésre álló adatok aprólékos elemzése nyomán megállapításokat, s nem köbe vésett állításokat tettek – mindez lehetőséget nyújtott akár az önreflexióra is. (Az egyes szerzők levelezéséből ugyanis világosan látszik, hogy szakmai, s nemegyszer emberi ellentétek is feszültek a tudósok között, de ezek az UJB. nyelvészeti írásaiban háttérbe kerülnek, s általában a visszafogott, érvelő tudományos stílus dominál.)

A téma a későbbiekben is gyakran előkerül, a nyelvtörténeti tárgyú tanulmányoknak nagyrészt ez a fő témája. A nyelvészeti írásokban különösen bővelkedő negyedik kötetben olvasható HEINRICH WINKLER tanulmánya, mely beleillik a Kornis Gyula által megfogalmazott tudománypolitikai program első témakörébe: a magyar nyelv mintegy középhelyet foglal el, összekötő kapocs a finnugor és a török nyelvek között.

A szerző bevezetésében felsorolja az urál-altaji nyelvcsalád öt fő ágát: finn, szamojéd, mongol, török, tunguz (1924: 3). Rögtön felhívja a figyelmet arra a nagyságrendbeli különbségre, mely könnyen félrevezetheti az indoeurópai vagy sémi nyelvcsalád-fogalomhoz szokott kutatót. Az idő- és térbeli különbségek összemérhetetlenné teszik a kétféle

nyelvcsalád-értelmezést, épp ezért eleve kudarcra ítéltnek tartja egy lehetséges ősnyelv rekonstrukcióját. Nézőpont kérdése, hogy a mai finnougriisztika hogyan minősíti eljárását, melynek során WINKLER funkcionális nézőpontból kiindulva mutatja be egyrészt a magyar nyelv bizonyos sajátosságait. Pl. a *Magyar lakik parton* mondat alapján használja az úgynevezett „jelöletlen többes szám” fogalmát – mely valójában a species kategóriával szemben álló genust jelöli. Az *atya háza szintagmában* azonosítja a szuffixum nélküli birtokost, s az *-a* Sg. 3. birtokos személyjelet a létigével azonosítja. Az abszurdnak tűnő feltételezést tetézi, hogy hasonló szerkezetet vél felismerni a japánban is. Mielőtt végérvényesen a tudománytalanság látszatát keltenénk, néhány szempontra érdemes fókuszálni: 1. WINKLER kifejezetten elvetette az ősnyelv rekonstruálhatóságának lehetőségét; 2. nem genetikai, hanem tipológiai szempontú összevetést végzett; 3. nem állításokat, hanem lehetséges hipotéziseket közölt, ezáltal az egyes témákat a további megvitatás számára nyitva hagyta.

Hogy a probléma megközelítésével nem járt egyedül, ezt bizonyítja S. C. DIK funkcionális nyelvtanához írt tanulmánya, melyben a helyet, birtoklást és egzisztenciát jelentő predikátumtípusokat egymáshoz közelállónak, egymásból levezethetőnek tekinti (DIK 1980: 111)

3.2. A nyelv- és tudománytörténet összekapcsolása, egy „kis” nyelv helyzetének-történetének szélesebb kontextusba való helyezése, s ezen keresztül megismertetése sarkallta GRAGGERT Zur Geschichte der ugrofinnischen Sprachwissenschaft. Wilhelm von Humboldt című tanulmányának megírására (GRAGGER 1924). Ennek első, két részes magyar változata 1911-ben a Magyar Nyelvben jelent meg (GRAGGER 1911). A teljes tanulmány egyrészt WILHELM VON HUMBOLDT magyar kapcsolatainak életszerű leírását tartalmazza, másrészt nyelvészeti feljegyzéseit közli. (Ez utóbbiak alapján GRAGGER összeállította HUMBOLDT magyar vonatkozású műveinek teljes bibliográfiáját is – ennél részletesebb listát e témában nem ismerek.)

A 14 évvel fiatalabb német verzió nem tartalmaz lényeges változtatásokat: a történeti háttér bemutatásának stílusa talán gördülékenyebb, több érdekes részlet színezi a filológiai alapossággal és bő jegyzetkiegészítéssel ellátott szöveget. Néhány forrásadatot helyesbített: pl. a Mithridates 2. kötetének szerzőjeként már nem ADELUNGOT, hanem VATERT adja meg.

A magyar verzió két részes, a második rész HUMBOLDTnak a magyar birtokos szerkezetekről alkotott megjegyzéseivel kezdődik (GRAGGER 1911: 402). Szembeötlő, hogy a szöveg törése ezen a ponton teljesen indokolatlan. A történeti rész már korábban befejeződött, a nyelvészeti adatok elemzésének a kellős közepén tart a szerző, amikor hirtelen leteszi a tollat, s szünetet tart. Az újabb, német verzióban a teljes tartalom az I.-gyel jelzett, ám folytatás nélküli tanulmányba kerül. Hogy GRAGGER a lefordított változatban egyszerűen tévedésből hagyta bent az I.-est, esetleg a berlini folyóiratban folytatni akarta a finnugor nyelvtudomány magyar vonatkozásaival foglalkozó tanulmányok közlését, talán egy sorozatot tervezett – erről nincs adat.

A történet és nyelvészet kettőssége tetten érhető mind a magyar nyelvű, mind a német tanulmány stílusában is. Míg az esszéisztikusan leírt történeti áttekintés élvezetes, szórakoztató, akár a laikus közönség számára is élvezhető, addig az aprólékos, pontos forráskutatáson alapuló (vö. BRANDT 2011: 86), fonológiát, szintaxist és morfológiát egyaránt érintő részek nehezen követhetők, a szorosan vett szakmai közönségnek szólnak. A Munkaterv ismeretében feltételezhető, hogy nem véletlen stílustörésről van szó: az élvezetes, dinami-

kus történeti bevezetővel a szerző a magyar tudománytörténeti háttérének szélesebb körű, külföldi megismertetését szorgalmazta. Megelevenedik HUMBOLDT életének egy rendkívül érdekes szakasza, amikor 1810–1813 között porosz követként tartózkodott Bécsben. Levelezéséből kitűnik, hogy a feladatot szívesen vállalta, diplomáciai feladatai mellett remélte, hogy nyelvészeti stúdiumait is folytatni tudja. Hamar szert tett magyar ismerősökre: barátai, sőt keresztszülői kapcsolatot alakított ki Esterházy Pál herceggel és annak családjával, akikkel később londoni tartózkodása során is tovább ápolta a jó viszonyt. Gróf Apponyi Antallal az élő nyelvet gyakorolta, s bemutatta őt öccsének, Alexander von Humboldtnak is. Nehezményezte a kiismerhetetlen jellemű Metternich herceg megfigyelési módszereit, aki nemegyszer még Humboldtnak a feleségéhez szóló leveleit is felbontatta.

HUMBOLDT nagy lelkesedéssel látott neki a „rejtélyes eredetű” magyar nyelv tanulmányozásának. Tanára, a szótár- és nyelvtanító MÁRTON JÓZSEF ugyan csodálattal vegyes tisztelettel nyilatkozik a nagy tudós teljesítményéről: „Báró Humboldt Vilhelm Úr Ő Exellentziája volt ez, most Pruszsiai Status Minister, ki ez előtt Bétsben az Austriai Ts. K. Udvarnál Követséget viselt, testvére a’ világszerte híres utazó és természet vizsgáló Báró Humboldt Sándor titkos Tanácsos Úrnak. – Midőn a’ tisztelt Báró Úr, mint Követ, ez előtt 18 esztendővel Bétsben lakott, arra határozta magát, hogy a’ Magyar nyelvet megtanulja; hallván, hogy ez is egy a’ napkeleti nyelvek közzül, mellyeket ifjú korában midőn a’ Diplomatikai pályára készült, nagy szorgalommal tanult” (MÁRTON 1830: 6). Ezzel szemben HUMBOLDT nem volt megelégedve tanára száraz, monoton, kizárólag a paradigmára koncentráló módszerével. Saját haladását is lassúnak találta, mivel politikai feladatai hátráltatták a nyelvtudományos kutatómunkát. Friedrich von Schlegel, aki először hívta fel HUMBOLDT figyelmét a magyar nyelvre, összeismertette őt az erősen patrióta érzelmű történész-nyelvész Horvát Istvánnal (1815-től a Széchényi Könyvtár őrzője), Révai lelkes hívével. Humboldt és Horvát között élénk szakmai kapcsolat alakult ki: Humboldt felkérte tudóstársát, hogy nyelvfilozófiai nézeteit, a magyar nyelvvel kapcsolatos észrevételeit vesse papírra, hogy megismertethesse tudós barátaival, Bernhardival és Vaterrel. (Ezek a részletek nem szerepelnek az 1911-es magyar változatban.)

A nyelvészek számára az igazi érdekességet a tanulmány befejező része kínálja. GRAGGER HUMBOLDT „tudományos jegyzetféle naplója” (GRAGGER 1911: 313), illetve a postumus megjelent *Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues* (HUMBOLDT 1836) alapján közli a nyelvtudósnak a magyar nyelvre vonatkozó néha esetleges, néha rendszerszerűen egymáshoz rendelt megjegyzéseit. GRAGGER az egyes adatok fellelhetőségét pontosan jelzi, helyenként feltünteti a forrás, RÉVAI *Elaboratio Grammatica*, illetve *Antiquitates* című műveinek odavágó paragrafusát is. A magyar és a német változat nem mutat különösebb eltérést. A magyar nyelvészet e korszakában kevésbé járatos olvasó-kutató számára mindkét verzióban nehézséget okoz HUMBOLDT jegyzeteinek szó szerinti, rövidítésekkel tarkított, magyarázat nélküli idézése, a példák hiánya. GRAGGER tanulmánya ugyan dokumentálja HUMBOLDT rendkívüli teljesítményét, hogy egy 12. századi szöveg értelmezése alapján ilyen pontos, lényeges, az összehasonlítás számára is alkalmas következtetéseket vont le, viszont a vázlatoszerű feljegyzések szó szerinti közlése kifejezetten nehezíti a megértést. Az eredeti, nem közlésre szánt észrevételek igényelték volna a magyarázatokat, az értelmezést, de ezeket mind a német, mind a magyar változatban hiába keressük. Az 1911-es magyar nyelvű értekezésben a példák szintén az eredeti formában, fordítás nélkül jelentek meg.

HUMBOLDTNAK a magyar nyelv sajátosságaira vonatkozó szétszórt megjegyzéseit GRAGGER ugyan felsorolja, de szemmel láthatóan nem fésüli össze; gyakori az ismétlés. A következőkben ezeket tematikusan elrendezve közlöm:

1. HUMBOLDT kiemelkedő fontosságot tulajdonít a magánhangzó-harmóniának, melyről RÉVAI fent említett műveiből szerzett tudomást. Ennek alapján dolgozta ki a totonaka nyelv hangzótörvényeit. Felismeri, hogy e törvénné váló tendencia a nyelv életében fokozatosan alakult ki, hatóköre kiterjed az egy mássalhangzóból álló és az önálló szóból alakult affixumokra is (GRAGGER 1924: 32–33). (A lexikai funkciójú elemek affixummá alakulásának említésével a grammatikalizációs folyamatot HUMBOLDT RÉVAI alapján írja le.)

2. A birtokviszony kifejezésekor szintén a totonakával talál egyezést: a birtokszóhoz illesztett birtokos névmás a mellette álló birtokossal alkot szintagmát. Hasonló történik a huastaka nyelv passzívumképzésénél is: az akkuzatívuszban vagy datívuszban álló személyes névmást felveszi az ige. (A HUMBOLDT-féle szöveg önmagában, magyarázat és példa nélkül nehezen értelmezhető. A jelenség legjobban a magyar implikatívusz szerkesztésével rokon: maga az igealak és nem külön személyes névmás utal a cselekvőre és a cselekvés elszenvedőjére.)

3. Az igék imperatívuszi alakját – ellentétben az általános tendenciával – a magyarban és a baszkban nem a tőhangzó jelöli, hanem történik valamely változás. GRAGGER szerint HUMBOLDT e megállapításnál e ikes igékből indulhatott ki (GRAGGER 1924: 37). Példái: *egyél! igyál!*

4. A *-lak/-lek* ragban felismerni véli a személyes névmást. Az általános ragozás *-k*-jával (Sg. 1.) való formális egyezést később LOTZ komplex, strukturális-funkcionális-történeti elemzése igazolja (LOTZ 1976). HUMBOLDT az igeragozást egészen véve észserűnek, logikusnak ítéli.

5. Ismét a totonakával való hasonlóságra hivatkozik a pre- és posztpozíciók funkcionális hasonlóságával kapcsolatban. A „minden beszédrésznek megvan a sajátja” – „Es gibt eigne für die verschiedenen Redetheile” (GRAGGER 1924: 37; hivatkozás HUMBOLDT Gesammelte Werke 4: 144-re) – megjegyzéssel az esetkiosztásra utal. Ismét kiemeli a posztpozíciók – ezen egyértelműen minden szuffixumot ért (H. R.) – személyes névmással való bővítésének lehetőségét, ismételten hivatkozik a grammatikalizációs folyamatra.

6. Az infinitívuszi személyragozást főnevesítésként értékeli: „Construction, wo’ Infinitiv wie ein Substantivum ein Pronomen bekommt” (GRAGGER 1924: 38), egyúttal megfelelteti a német *zu* + infinitívuszos szerkezetének.

Lezárásként GRAGGER bemutatja HUMBOLDT Európa nyelvi térképét, melyen pontos földrajzi megjelöléssel a magyar is szerepel.

A magyar nyelvvel kapcsolatos vizsgálódások summázata, hasonlóan a korábbi magyar változathoz, túlságosan is rövidre sikerült: „Ime Humboldtnek nyilatkozatai a magyar nyelvről és rokonairól. Ezek az adatok nem tükrözik ugyan világosan a magyar nyelvről alkotott felfogását, de mutatják, hogy a nagy tudós e téren nem nyert olyan világos fogalmakat, mint a milyenekre szert tett más nyelvek, pl. a baszk, szanszkrit, cseh vagy az amerikai nyelvek tanulmányozásánál” (GRAGGER 1911: 406).

GRAGGER tanulmányának mindkét verziója torz: rendkívül alapos adatgyűjtésen alapul, de főleg a nyelvészeti anyag szisztematikus feldolgozása hiányzik. Az utókor feladata lenne, hogy a graggeri alapokról indulva idegen nyelven tudósítson HUMBOLDT és

a magyar nyelv kapcsolatáról, megállapításait elhelyezze az azóta eltelt kb. két évszázad tudományos palettáján.

4. Az UJB. nyelvészeti témáit összevetve a magyar tudománypolitikai tervezés fő vonalaival (lásd 3. fejezet) már a tartalomjegyzékek alapján is látszik, hogy a nyelv művelés egyáltalán nem játszott lényeges szerepet. Nem találjuk a nyomát sem a korábbi, a Magyar Nyelvőr Nyelv művelés rovatában megszokott nyelvújító-szóteremtő törekvéseknek, illetve azok kritikájának. A berlini folyóirat kifejezetten tartózkodik a minősítéstől, értéktételestől. Az UJB.-nek ez a hozzáállása megelőlegezi Gombocz 8 évvel később megfogalmazott állásfoglalását: „A nyelvtörvények nem apriori, hanem tapasztalati törvények: a nyelvtörténet tényeiből vonjuk le őket. Hogyan lehetne az ilyen tapasztalati törvényt a nyelvi tények megítélésében normaképpen alkalmazni? És másodszor a nyelvtudomány tapasztalati törvényei nem végérvényesek, a tudomány fejlődésével együtt változnak. Ami mai ismereteink mellett helytelennek látszik, lehet, hogy holnap helyesnek bizonyul és megfordítva” (GOMBOCZ 1931: 5). A normatív törekvést Gombocz a szinkronia szempontjaival sem tartotta összeegyeztethetőnek – ez a felfogás uralja THIENEMANN TIVADAR *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache* (A magyar nyelv német jövevényszavai) című tanulmányát is (THIENEMANN 1922: 85–109). A nyelvtörténeti-kultúrtörténeti-szociológiai megközelítés kiegészül a kérdéskör korábbi filológiai feldolgozásának bemutatásával. Ami a korszak elvárásai szerint mintaszerűen felépített tanulmányt modernné teszi, az egyrészt a stilisztikai kitekintés, másrészt a nyelvtörténet kifejezetten modern értelmezése: a diakroniának az adott jelen is része, történet és állapot nem válik el egymástól, mozgatórugója a nyelvhasználat.

5. Egyértelműen a hazai és külföldi tudóstársadalom tájékoztatását, a „magunk megismertetését” szolgálják a rendszeresen megjelenő beszámolók a berlini intézeti életéről, valamint a könyvismertetések. Ezek mélysége, rendezettsége változó: Gragger regnálása idején szemmel láthatóan nagyobb gonddal készültek. A pusztá könyvismertetéseken túl részletes, szakmailag alátámasztott, érvelő tájékoztatást nyújt LOSONCZI ZOLTÁN a 2. kötetben: tematikus elrendezésben mutatja be a magyarországi nyelvtudomány legújabb eredményeit (LOSONCZI 1922). A folyóiratok közül a Magyar Nyelvőr 49. és 50., Magyar Nyelv 16. és 17., valamint a Nyelvtudományi Közlemények 45. kötete, továbbá önálló kiadványként SZINNYEI Magyar nyelv hasonlításának 6., javított kiadása jelent meg a vizsgált időszakban. Ezek a szemlék különösen fontosak lehetnek a nemzetközi megítélés szempontjából: ami a magyarországi kutatónak magától értetődő volt, az a külföldi kutató számára magyarázatot igényelt.

A LOSONCZYÉHOZ hasonló szisztematikus elrendezésű, mélyreható tudományos áttekintést a továbbiakban csak egyet találunk: SZINNYEI JÓZSEF *Die ungarische Akademie der Wissenschaften und die ungarische Sprachwissenschaft* című nyelvtudomány-történeti összefoglalását (SZINNYEI 1926). A szerző RÉVAITÓL kiindulva végigtekint az Akadémia történetén, a magyar nyelvtudomány alakulásának minden egyes állomását dokumentálja, felsorolja a kiadványokat, az egyes korszakok és személyiségek téziseit. Ami a bemutatásban némileg az UJB. nyelvtudomány-szemléletével ellentétesnek tűnik, az a szabályozás, a normatív szemlélet kidomborítása. Kétségtelen, hogy a magyar nyelv hivatalos, irodalmi, tudományos nyelvi státuszának kialakításában az adminisztratív/bürokratikus feladatok

ellátása az Akadémiára hárult, de az eredmények ismertetésében nagyobb hangsúlyt érdekeltek volna 19. század második felének funkcionális, összevető, szemantikai kutatásai (a 19 oldalas összefoglalásban épp csak témamegjelölésként kerültek említésre BRASSAI, SIMONYI szintaktikai kutatásai, illetve SIMONYI Jelentéstana [SZINNYEI 1926: 11–12]) – mely területekkel a későbbiekben az UJB. tanulmányai igencsak mélyrehatóan foglalkoztak.

SZINNYEI röviden hivatkozik az aktuális munkálatok irányára, s a legjelentősebbnek egyértelműen a rokon (finnugor) népek nyelvének történeti és leíró kutatását tartja. Megemlíti még a német újgrammatikus iskola hatását, ennek is nyelvtörténeti vetületét (SZINNYEI 1926: 16)³, valamint – szintén a nyelvtörténeten belül – megjelenik a dialektológia is.

A tanulmány célja kettős: egyrészt tényszerű tájékoztatást nyújt a magyar nyelvtudomány fejlődésének főbb állomásairól és eredményeiről a külföld számára, másrészt az Akadémia folyamatos tevékenységéről.

Az UJB. eddig közelebbről szemügyre vett írásai tematikájukban, felépítésükben, terminológiájukban egyaránt szorosan kapcsolódnak a magyar és a német nyelvészeti orgánumokhoz. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy e „hungarustudatú” magyar nyelvészek közül számosan szintén német gyökerekkel, iskolázottsággal rendelkeztek. A tudománytörténeti háttérrel ismerte a német beágyazottság természetesnek mondható, hisz a 20. század elején is a német szolgált tudományos mércével. Az UJB. újdonságát a témaválasztás jelentette: egyrészt az őstörténet kutatása, másrészt a magyar nyelv nem indoeurópai jellegéből fakadó problémafelvetések. A kétféle kötődés megtermékenyítőleg hat: az egyes tanulmányok magyarországi és német szerzői/forrásai szinte párbeszédet folytatnak egymással.

Az eddig vizsgált írások elméleti háttérét túlnyomórészt a német háttérű történeti összehasonlító módszer adja, s halványan bár, de érezteti hatását a német újgrammatikus iskola is.

Tanulmányom következő részében közelebből vizsgálom, hogyan újultak meg vagy maradtak éppen változatlanok a megközelítésmódok; mi számított a 20. század első harmadában modernnek; mennyiben újult meg vagy éppen őrizte meg tradicionális értékeit a magyar nyelvészet. Mindez az UJB. tükrében: sikerült-e betöltenie a híd szerepét, lehetővé tette-e a tudományos információk oda-vissza áramlását GRAGGER orgánuma.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH JÓZSEF – ILLYÉS GYULA – KERESZTURY DEZSŐ 1943/1985. *Hírünk a világban*. Magvető, Budapest.
- BRANDT GYÖRGYI 2011. *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*. Doktori disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- DIK, SIMON C. 1980. *Studies in Functional Grammar*. Academic Press. London – New York – Toronto.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1921a. Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage. *Ungarische Jahrbücher* 1: 194–203.

³ „Der Lehrsatz der deutschen junggrammatischen Schule über die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze hat auch uns zu eingehenden lauthistorischen Untersuchungen angespornt” (SZINNYEI 1926: 16). („A német újgrammatikus iskolának a hangtörvények kivételtelenségéről alkotott tétele behatódóbb hangtörténeti vizsgálatokra sarkallt minket” – H. R. ford.)

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1921b. A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv* 17: 15–21.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Gragger-archívum = *A berlini Humboldt Egyetem Gragger Archívuma*. [https://rs.cms.hu-berlin.\[-\]de/bga/pages/home.php?login=true](https://rs.cms.hu-berlin.[-]de/bga/pages/home.php?login=true) (2017. 11. 17.)
- GRAGGER RÓBERT 1911. Humboldt és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 7: 311–315, 402–406.
- GRAGGER, ROBERT 1921. Unser Arbeitsplan. *Ungarische Jahrbücher* 1: 1–8. Magyar fordítása: Munkatervünk. HEGEDÜS RITA ford. In: NÁDOR ORSOLYA szerk. 1990. *Hungarológiai Ismerettár 5. A hungarológia fogalma*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.pdf> (2017. 11. 17.)
- GRAGGER, ROBERT 1924. Zur Geschichte der ugrofinnischen Sprachwissenschaft Wilhelm von Humboldt. *UJB*. 4: 27–40.
- HEGEDÜS RITA – KÖRÖSI ZOLTÁNNÉ – TARNÓI LÁSZLÓ szerk., *Hungarológia 2. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. http://real-j.mtak.hu/3902/1/1993_02.pdf (2017. 11. 17.)
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Dümmler, Berlin.
- KÁRPÁTI, PAUL 1993. „Oldás és kötés”. – Tények és gondolatok a berlini hungarológia folytonosságáról. In: HEGEDÜS–KÖRÖSI–TARNÓI szerk. 1993: 45–50.
- KORNIS GYULA szerk. 1927. A szellemi tudományok múltja, jelene és jövő feladatai. In: MAGYARY ZOLTÁN szerk., *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest. 91–140.
- KORNIA LÁSZLÓ 1993. Gragger Róbert és az Ungarische Jahrbücher. In: HEGEDÜS–KÖRÖSI–TARNÓI szerk. 1993: 36–44.
- LOSONCZY ZOLTÁN 1922. Die Ungarische Sprachwissenschaft 1920–21. *Ungarische Jahrbücher* 2: 212–217.
- LOTZ JÁNOS 1976. A *-lak* bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. In: SZÉPE GYÖRGY szerk., *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest. 179–184.
- MÁRTON JÓZSEF 1830. *Értekezés a' magyar nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimívelhetése, fundamentomos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról*. Nemes Haykul Antal, Béts.
- MONOK ISTVÁN – NYERGES JUDIT – SIPOS GÁBOR szerk. 2012. *Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár 2011*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest. <http://www.mek.oszk.hu/10800/10876/> (2017. 11. 17.)
- NÁDOR ORSOLYA szerk. 1990. *Hungarológiai Ismerettár 5. A hungarológia fogalma*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.pdf> (2017. 11. 17.)
- RACKEBRANDT, KLAUS 1993. Sprachwissenschaftliche Arbeiten am Ungarischen Institut der Berliner Universität von den Anfängen bis zur Gegenwart. In: HEGEDÜS–KÖRÖSI–TARNÓI szerk. 1993: 51–66.
- RÉVAI, MIKLÓS 1803. *Antiquitates literaturae hungaricae*. Pestini.
- RÉVAI, IOANNES NICOLAUS 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica*. Pestini.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. *Die ungarische Akademie der Wissenschaften und die ungarische Sprachwissenschaft*. *Ungarische Jahrbücher* 6.
- THIENEMANN TIVADAR 1922. Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache. *Ungarische Jahrbücher* 2: 85–109
- WINKLER, HEINRICH 1924. Die altaischen Sprachen. *Ungarische Jahrbücher* 4: 1–14.

HEGEDÜS RITA
Humboldt-Universität, Berlin